

A. GIRDENIS

ŽEMAIČIŲ DŽŪKAVIMAS: DABARTINĖ PADĖTIS IR ISTORIJA

4. 0. Diachroniškai tyrinėjant žemaičių džūkavimą, reikia vienaip ar kitaip atsakyti į du svarbiausius klausimus: paaiškinti, kaip susiformavo sargiosios afrikatos vietoj daugeliui žemaičių būdingų žvarbiųjų, ir nustatyti sąlygas bei motyvus, dėl kurių šaknies skiemenyse dabar vartojamos žvarbiosios afrikatos, o galūnių ir priešagų skiemenyse – sargiosios.

Iki šiol mėginta atsakyti tik į pirmąjį klausimą, bet tie mėginimai vos prasidėję pateko į aklavietę, nes greitai pasitenkinta paviršutiniška hipoteze, kildinusia *č*, *dž* iš „mažiau suminkštintų“ **t(i)*, **d(i)*, o *č*, *dž* – iš „daugiau suminkštintų“ **t(i)*, **d(i)*⁴⁴. Antrasis klausimas dar nebuvo nė iškilęs, nes, kaip matėme, žvarbiosios žemaičių „dzūkų“ afrikatos ilgą laiką buvo visai užmirštos.

4.0.1. Pagrindinė teorinė afrikatų kilmės aiškinimo prielaida yra R. Jakobsono suformuluota fonologinė universalija, teigianti, kad afrikatos galimos tik tokiose fonologinėse sistemose, kurios turi joms homorganinių (t. y. toje pačioje vietoje tariamų) pučiamųjų priebalsių: jeigu sistemoje yra *c*, joje būtinai turi būti *s*, jeigu yra *č*, joje neabejotinai rasime ir *š* ir t. t.⁴⁵ Kita labai svarbi prielaida yra V. Čekmano tipologiniai tyrinėjimai, įtikinamai parodę, kad dėl *Ci* tipo junginių jotacijos atsiradę minkštieji priebalsiai negali sudaryti tembrinės minkštųjų–kietųjų priebalsių koreliacijos, jeigu jotacijos metu kalboje ar tarmėje nėra pozicinės palatalizacijos bent prieš vieną kurį priešakinį balsį. Jie gali suformuoti visai savarankišką palatalinių (liežuvio vidurinių) priebalsių lokalinę eilę arba (jeigu iš karto jotuojami tik vienos tarimo vietos priebalsiai) patiria įvairias tolesnes transformacijas: afrikaciją (pvz., *t' > č*), sužvarbėjimą (pvz., *š > dž*), depalataciją (pvz., *č > r*) ir t. t.⁴⁶

* Tęsinys

⁴⁴ Žr. VVPI MD, 1959, t. 8, p. 91–94. Krintinę tokio aiškinimo analizę žr. Baltistica, 1979, t. 15 (1), p. 27, 31 išn.

⁴⁵ Žr. Jakobson R. Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze. — In: Selected Writings 's-Gravenhage, 1962, vol. 1, p. 364; Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание. — В кн.: Новое в лингвистике. М., 1963, вып. 3, с. 100; Weinreich U., Labov W., Herzog M. I. Foundations for a Theory of Language Change. — Op. cit./Eds. W. Lehmann, Y. Malkiel, p. 143.

⁴⁶ Žr. Чекман В. М. Гісторыя проціпастаўлення па цвёрдасці-мяккасці у беларускай мове. — Мінск, 1970; Чекман В. Н. Генезис и эволюция палатального ряда в праславянском языке. — Минск, 1973. Pagrindiniai tipologiniai tų darbų teiginiai yra glaustai išdėstyti ir baltų kalboms skirtame V. Čekmano darbe „О йотации в праславянском и балтийских языках“ (Baltistica, 1975, t. 11 (1), p. 63 tt.). Pažymėtina, kad V. Čekmano tipologinės išvados ge-

Iš tų tyrinėjimų plaukia ir kita svarbi metodologinė išvada: kadangi vieni priebalsiai lengviau pasiduoda jotacijai (t. y. sąveikai su *j* ar *j*), kiti sunkiau, vienalaikis visų *Cj* tipo junginių virtimas minkštaisiais priebalsiais praktiškai neįmanomas⁴⁷. Juk net ir be tipologijos aišku ar bent nesunku suprasti, kad natūralesnis turi būti ne staigus priebalsių sistemos padvigubėjimas, o palyginti tolydus diachroninis procesas, kurio metu iš pradžių joutuojamas vienas junginys, vėliau — kitas, dar po kurio laiko — vėl kitas ir t. t. Dar daugiau: net vieno junginio virtimas minkštuoju priebalsiu turi užtrukti geroką laiko tarpą, kurio metu minkštasis priebalsis, iš pradžių pavartojamas tik kaip retas okazinis junginio variantas, dėl įvairių lingvistinių ir ypač socialinių priežasčių palaipsniui vis labiau įsigali kalbos sistemoje ir visuomenėje, kol pagaliau visai išstumia junginį⁴⁸.

4.0.2. Galima laikyti nebeginčijamu dalyku, kad baltų ir lietuvių prokalbėse nebuvo ne tik afrikatų⁴⁹, bet ir apskritai jokių minkštųjų priebalsių⁵⁰. Afrikatų negalima rekonstruoti todėl, kad senųjų **tj*, **dĵ* (/—*V^u*) refleksai skirtingose kalbose ir tarmėse yra nevienodi ir, svarbiausia, neišvedami vieni iš kitų. Nešvepliuojančiose šnektose neišsivaizduojamas *ĉ* > *ĉ* tipo pakitimas; nepozicinė mutacija *ĉ* > *ĉ* (t. y. raida sudėtingesnės artikuliacijos kryptimi) atrodo apskritai negalima. Bet bene aiškiausiai prieš prabaltų ir pralietuvių afrikatas liudija žemaičių *te*, *de* < **tja*, **dĵa* ir prūsų *t'*, *d'*, išlikę prieš užpakalinius balsius vietoj visų **tĵ*, **dĵ*⁵¹. Manyti, kad visi *Cj* junginiai

rai derinasi su J. Kuryłowicziaus teoriniu postulatu, pagal kurį minkštieji priebalsiai yra ne palatalizuoti, o palataliniai, jeigu kalboje nėra tokios pozicijos, kurioje minkštumas pasirodo automatiškai (žr. *Kuryłowicz J. Problèmes de linguistique indo-européenne*. — Wrocław etc., 1977, p. 191).

⁴⁷ Чекман В. Н. О йотации..., с. 68.

⁴⁸ Plg. Weinreich U., Labov W., Herzog M. I. Op. cit., *passim* (ypač p. 149); Labov W. The Internal Evolution of Linguistic Rules. — In: *Linguistic Change and Generative Theory*/Eds. R. P. Stockwell, R. K. S. Macaulay. Bloomington—London, 1972, p. 118 (“each change passes through a variable stage”) *et passim*; Лабов У. О механизме звуковых изменений. — В кн.: Новое в лингвистике. М., 1975, вып. 7, с. 206, 14 išn. Apie ilgą sintagminių susiliejimų trukmę žr. Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания. — М., 1978, с. 112 ir lit.

⁴⁹ Kad pralietuviai nėra turėję afrikatų bent kaitmeniniuose skiemenyse, jau buvo pastebėjęs K. Jaunius (žr. Būga K. Aistiški studijai, p. 38).

⁵⁰ Kurie ne kurie mokslininkai yra bandę kietųjų—minkštųjų priebalsių koreliacijos atsiradimą nukelti net į baltų-slavų prokalbės laikus (žr., pvz., Kuryłowicz J. L'apophonie en indo-européen. — Wrocław, 1956, p. 235—237). Visiškai įtikinamą ir gerai argumentuotą tokios pažiūros kritiką žr. Чекман В. Н. О йотации..., с. 64 и след.

⁵¹ Neseniai netgi buvo pamėginta argumentuoti mintį, kad prūsų kalbos Elbingo žodyno tarmėje bent dalis *Cj* junginių turėję sveiką pusbalsį (Levin J. F. The Slavic Element in the Old Prussian Elbing Vocabulary. — Berkeley—Los Angeles—London, 1974, p. 9—11). Priimti tą požiūrį nelengva (kritinę jo analizę žr. Schmalstieg W. R. Studies in Old Prussian. — University Park—London, 1976, p. 133—139), bet — šiaip ar taip — jis nėra visai neįmanomas. Tarp baltų dialektų, išlaikiusių *t'*, *d'* (< **tĵ*, **dĵ*), įprasta minėti ir kuršius, bet kur kas patikimesnė atrodo primiršta J. Endzelyno nuomonė, kad kuršių *t'*, *d'* buvo atsiradę tik kaitmeniniuose skiemenyse morfoliginio apibendrinimo keliu (t. y. taip pat, kaip pajūrio žemaičių šnektose, žr. Endzelin J. Lettische Grammatik. — Riga, 1922, § 85, p. 124—125; Endzelins J. Latviešu valodas gramatika. — Rīgā, 1951, p. 177 ir lit.). Kitaip sunku būtų suprasti, kaip **k'*, **g'* galėjo virsti afrikatomis, nepatiraudami su savimi ir **t'*, **d'* (< **tĵ*, **dĵ*). Juk *ć*, *dź* susiformuoja iš tarpinių *t'*, *d'* tipo garsų (plg. Anttila R. An Introduction to Historical and Comparative Linguistics. — New York—London, 1972, p. 72 f.).

buvo virtę minkštaisiais priebalsiais, neleidžia minėtieji tipologiniai stebėjimai ir gana gausūs faktai, rodantys, kad pozicinė palatalizacija turėjo vykti jau atskirose tarmėse. Rytinėse ir pietrytinėse aukštaičių šnektose tai matyti iš **le*, **lē*⁵² (vietomis ir **se*, **sē*, **re*, **rē*) veliarizacijos ir kupiškėnų dādininkavimo. Žemaičių tarmėje apie tai pirmiausia galima spręsti iš skirtingos palatalizacijos prieš *-e < *i* ir *-i < *i* ir ypač iš švėkšniškių specifinės ypatybės (*e → a* | — *CV^u*), artimos dādininkavimui. Visai patikimai tą rodo *r : ř* opozicijos nebuvimas pietinio šiaurės žemaičių pakraščio ir daugelio pietų žemaičių šaknies skiemenyse (plg. kuršėniškių ir jų kaimynų *braunā*, *grāuti*, *grovys*, *krōkti*, *rōglintis*, *trūšti*⁵³): *ř (< *rī)* depalatacija galėjo įvykti tiktai tokioje sistemoje, kuriai buvo svetima *r* palatalizacija prieš priešakinius balsius, — taigi veikiausiai ir kitų priebalsių palatalizacija. O jeigu taip, tai atskirose tarmėse turėjo vykti ir *Cj* junginių jotacija prieš užpakalinius balsius. Prūsų kalboje apie panašią padėtį ir raidą liudija vienintelio **sī* palatacija (jo virtimas į *š* ar *ś* *schuwikis* tipo atvejais): taip galėjo atsitikti tik sistemoje, neturėjusioje pozicinės palatalizacijos.

4.0.3. Pusbalsio realizacija *Cj* junginiuose turėjo būti ne pučiamoji, o glaidinė⁵⁴, *j* tipo, nes *Cj* junginių jotacijos galutinis rezultatas beveik visada būna geminatos⁵⁵, visiškai svetimos baltų kalboms. Glaidinės jotacijos atveju abiejų junginio narių artikuliacijos sklandžiai susilieja į vieną naują priebalsį, kurio tarimo būdą lemia pirmasis narys, o tarimo vietą — antrasis (t. y. liežuvio vidurinis *j*). Todėl natūralus glaidinės jotacijos rezultatas turi būti palatalinis (liežuvio vidurinis) priebalsis — raida nueina kitu keliu tik tada, kai pagrindinė pirmojo nario artikuliacija nesiderina arba sunkiai derinasi su antruoju nariu.

4.0.4. Be abejo, tokią pradinę sistemą ir evoliuciją reikia rekonstruoti ir žemaičių „protarmei“. Vienintelis keblumas, su kuriuo ji susidurtų, būtų *Cja* tipo junginių ir ypač **tja*, **dja* likimas. Kaip žinoma, šie junginiai turi būti prieš afrikatų susidarymą ir prieš akūtinių galūnių trumpėjimą sutapę su *Ce* (iš jų visų pirma — su **te*, **de*) tipo junginiais ir toliau evoliucionavę kartu su jais⁵⁶. Jeigu „jotas“ buvo realizuojamas kaip neskiemeninis balsis *j*, nėra kaip kalbėti apie jo „iškritimą“ [*C—i*] tipo pozicijose: kaip fonemos /i/ alofonas jis negalėjo egzistuoti prieš kitą tos pačios fonemos alofoną⁵⁷. Nevartojamas prieš dažniausius priešakinius balsius (**i* ir, be abejo, **ī*), *j*

⁵² Patikimiausią jų „depalatalizacijos“ aiškinimą žr. Зинкявичюс З. П. К истории палатализации согласных в балтийских языках. — Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas vēstis, 1973, Nr. 4 (309), p. 96–97.

⁵³ Vitkauskas V. Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas. — V., 1976. Toks visiškai reguliarus reiškinys gali būti tik fonetinės kilmės. Prieš priesagos ir galūnės balsius pasitaikantys *-ř-*, be jokios abejonės, yra naujai įvestas dėl paradigmu „spaudimo“: pagal modelį *pí·lī* ‘pylė’: *pí·lau* ‘pyliau’ imta sakyti *dú·rī*: *dú·rau* ir t. t.

⁵⁴ Dėl sąvokos žr. Allen W. S. Some Problems of Palatalization in Greek. — *Lingua*, 1958, vol. 7, No. 2, p. 118 *et passim*.

⁵⁵ Žr. Чекман В. Н. Генезис и эволюция..., с. 18–21.

⁵⁶ Plg. šio straipsnio 37 išn. Kad **tjān*, **djān* buvo pakitę į **tē*, **dē* prieš *-an* labializaciją ir akūtinių galūnių trumpėjimą, rodo tokios vienaskaitos įnagininko formos, kaip M. Mažvydo *schyrdy* ‘širdžia’ 8(98), 17, *schirde* 43(168), 4, 1759 m. „Ziwato“ *šyrdy* 158, 4 ir t. t. (8x), *šyrdy* IV, 34, ir t. t. (7x) (daugiau pavyzdžių žr. *Baltistica*, 1972, t. 8 (2), p. 183), šaukėniškių (A. Rosino informacija) *šīrdē*, *mařtē* ‘marčia’. Vadinas, ir junginių **tja*, **dja* evoliucija patvirtina anksčiau iškeltą mintį (žr. Kalbotyra, 1971, t. 22 (1), p. 81–86), kad žemaičių tarmė yra atsiskyrusi prieš akūtinių galūnių trumpėjimą, t. y. prieš XIII–XIV a.

⁵⁷ Plg. Schmalstieg W. R. Op. cit., p. 135 ir lit. Ir pagal N. Trubeckojaus suformuluotą trečiąją fonemų paradigminės identifikacijos taisyklę tos pačios fonemos kombinaciniai variantai negali eiti vienas greta kito (Трубецкой Н. С. Основы фонологии. — М., 1960, с. 67 и след.).

turėjo išnykti ir prieš tos pačios eilės retesnius balsius *e, *ē. Ir apskritai *i* nykimą pozicijoje [–V¹] paprasčiausia būtų traktuoti kaip permanentinę fonologinę tendenciją – nuolatos vykstantį ar periodiškai pasikartojantį procesą, kurį retkarčiais gali sutrikdyti nebent tik atvirosi sandūra⁵⁸. Tokiomis sąlygomis kiekvienas *Cje* (< *Cja*) tipo junginys turėjo neišvengiamai ir beveik sinchroniškai patirti būtiną transformaciją *Cje* > *Ce* ir sutapti su senaisiais *Ce* tipo junginiais. Tuo ir galėtume aiškinti reiškinį, aprašomą žemaitiškuoju garsų dėsnium. Bet *a* develiarizacija (arba palatalizacija) atrodytų daug prasmingesnė ne po neskiemeninio balsio *i*, o po minkštųjų priebalsių (t. y. [C' –] tipo pozicijose): kaip rodo tipologija, čia tas pakitimas yra dėsninga depalatacijos arba depalatalizacijos proceso dalis⁵⁹. Pagal šią versiją žemaičiams galėtume rekonstruoti kelis kartus pasikartojusią raidą *Cja* > *Ča* > *Če* > *Ce*. Pirmoji šio kitimo fazė (*Cja* > *Ča*) turėjo sutapti su kitų *CjV^u* junginių jotacija, o paskutinis pakitimas (*Če* > *Ce*) turėjo vykti, be abejo, tik tol, kol nebuvo pozicinės palatalizacijos. Sprendžiant iš tokių formų, kaip *iā* kamieno vns. įn. *plātē* 'plačia', *žālē* 'žalia', tie procesai bus pasibaigę prieš *an* labializaciją ir akūtinių galūnių trumpėjimą – kitaip turėtume **plāčō*, **žālō*. Bet kurie ne kurie vėliau jotaciją patyrę *Cja* junginiai galėjo priešakėti ir po akūtinių galūnių trumpėjimo, nes viename kitame žodyje atsiradusi *iā* kamieno galūnė -**o* vis tiek nebūtų išsilaikiusi dėl žemaičių tarmei labai būdingos linksniavimo tipų poliarizacijos pagal gimines⁶⁰ – ji būtų neišvengiamai pakeista dominuojančia⁶¹ „moteriška“ galūne -*e* pagal modelį: vyr. g. -**o* (*plāčō*) : mot. g. -*e* (*plātē*).

Kuri iš tų dviejų versijų realesnė, nelengva pasakyti. Paprastesnis, be abejo, būtų pirmasis aiškinimas, bet tipologijos požiūriu priimtinesnis atrodo antrasis. Kadangi tipologiniams (t. y. lingvistiniams) kriterijams, matyt, teiktina pirmenybė prieš grynai metodologinius ir loginius, esu linkęs manyti, kad raida veikiausiai yra ėjusi antruoju keliu. Šioks toks konkretus argumentas tokio manymo naudai galėtų būti Z. Zinkevičiaus paskelbtas ir gerai ištirtas rankraštinis XVII a. žemaičių tarmės paminklas⁶², kuriame *iā* ir *ia* kamienų vienaskaitos galininko forma rašoma dvejopai – su -*e* ir su -*a* reiškiančiomis raidėmis: *trety* 'trečią' 44, bet *Dwafe* 'dvasią', 49, [*s*]otvertója 'sutvėrėją' 39. Kadangi tekstas šiaipjau gana subtiliai fiksuoja tarmės fonetiką, iš šių pavyzdžių galėtume daryti atsargią išvadą, kad prieš cirkumfleksinių galūnių trumpėjimą ir -*an* siaurėjimą teksto šnektos -**tian* jau buvo sutapęs su -**ten* ir toliau kitęs kartu su juo, o -**sian* ir -**ian* tuo metu tebeturėjo sveiką -*an*, kuris kartu su -*an*, ėjusiu po kietųjų priebalsių, sutrumpėjo į -*a* ir tik gerokai vėliau supriešakėjo (plg. analogišką -**iā* raidą). Vis dėlto kategoriškesnei išvadai šių negausių pavyzdžių, be abejo, per mažai. Bet, tiesą sakant, šiuo atveju labai griežto sprendimo nė nereikia: mums svarbu tik tai, kad tuo metu, kai formavosi afrikatos, **tja*, **dja* ir *te*, *de* jau buvo sutapę į tokius junginius, kuriuose afrikatos nebegalėjo atsirasti.

⁵⁸ Apie tokias ilgai truncančias tendencijas (*trends*) ir jų reikšmę fonologinių sistemų raidoje žr. Newton B. E. Ordering Paradoxes in Phonology. – Journal of Linguistics, 1971, vol. 7, No. 1, p. 31–53.

⁵⁹ Plg. Чэ́кман В. М., Гісторыя..., с. 73.

⁶⁰ Apie tą poliarizacijos tendenciją žr. Baltistica, 1977, t. 13 (2), p. 338 tt., ypač 16 išnašą.

⁶¹ Šiaurės žemaičių *iā* kamienas dominuoja *ā* kamieno atžvilgiu, kadangi jo formos geriau skiriasi nuo atitinkamų vyriškųjų formų, turi daugiau patikimų giminės indikatorių. Kaip žinoma, analoginiai procesai beveik visada eina dominuojančių formų ar tipų kryptimi (žr. Kuryłowicz J. La nature des procédés dits „analogiques“. – In: t. p. aut. Esquisses linguistiques. Wrocław–Kraków, 1960, p. 66 sqq.).

⁶² Zinkevičius Z. Reikšmingas žemaitiškas rankraštinis tekstas. – LKK. V., 1974, t. 15, p. 177 ir 189.

4. 1. Iš pradžių trankiųjų priebalsių junginiai su *i* visose žemaičių šnektose turėjo evoliucionuoti vienodai. Pirmieji jotaciją patyrė **t_i*, **d_i*⁶³ ir virto palataliniais **t'*, **d'* (tarptautine transkripcija – [c], [j]), kurie dėl panašiai kitusių **k_i*, **g_i* > **k*, **g* spaudimo ir dėl gerai žinomos universalios tendencijos netrukus išvirto palatalinėmis *ć*, *dź* tipo afrikatomis, panašiomis į lenkų *ć*, *dź* ar serbų-chorvatų *ć(h)*, *đ(h)*⁶⁴. Tose šnektose, kuriose anksčiau įvyko **s_i*, **z_i* jotacija, afrikatos kito toliau kartu su naujai atsiradusiais **ś*, **ź* ir, prasidėjus pozicinei palatalizacijai, virto dabartiniais sargiaisiais palatalizuotais garsais. Ten, kur ankstesnė buvo jotacija **š_i*, **ž_i* > **š*, **ž*, afrikatos **ć*, **dź* prisiderino prie šių žvarbiųjų garsų ir galų gale pakito į dabartinius *ć*, *dź*. Kadangi evoliucija *t' > ć > ǰ* yra natūralesnė ir universalesnė, negu *t' > ć > ǰ*⁶⁵, žvarbiosios afrikatos galėjo susiformuoti ir tuo atveju, jeigu **ś*, **ź* ir **š*, **ž* būtų atsiradę vienu metu.

Tokia yra bendroji sargiųjų ir žvarbiųjų afrikatų susidarymo schema. Aiškesnį ir konkretesnę tos raidos vaizdą galima susidaryti, suskaidžius visą procesą hipotetiniais sinchroniniais pjūviais ir pavaizdavus juos lentelėmis (žr. 4 ir 5 lent.). Tose lentelėse *α* stulpelyje fiksuojama pradinė fonologinė situacija, *ω* – galutinė situacija (t. y. dabartinė sistema), 1–8 stulpeliuose – atitinkamos tarpinės sinchroninės situacijos, susiklosčiusios po pirmosios, antrosios, trečiosios ir t. t. mutacijos (pasibaigusio kitimo). Mutacijos žymimos ženklu ⇒; skliaustuose < > nurodomos fakultatyvinės junginių ir atskirų garsų realizacijos, turėjusios įtakos kitų fonologinių elementų raidai⁶⁶. Duslieji priebalsiai lentelėse atstovauja ir homorganiniams skardiesiems. Visais atvejais turima galvoje tik junginių raida prieš užpakalinius balsius (išskyrus *a*, plg. § 4. 0. 4).

4. 2. Sistemos su žvarbiosiomis afrikatomis raidą galima suskirstyti šiais etapais (žr. 4 lent.).

Kaip jau minėta, pirmasis pakitimas turėjo būti **t_i*, **d_i* > **t'*, **d'* (1). Dėl daugeliui kalbų būdingos tendencijos netrukus įvyko ir antroji mutacija – **k_i*, **g_i* > **k*, **g* (2). Dėl šio pakitimo liežuvio vidurinė zona pasidarė perkrauta, ir atskiri priešakiniai **k*, **g* alofonai bei fakultatyviniai variantai ėmė daryti spaudimą⁶⁷ ar-

⁶³ Tai įrodyta str.: Чекман В. Н. О йотации... , с. 70 и след. Plg. dar: Foley J. Foundations of Theoretical Phonology. – Cambridge etc., 1977, p. 94, kur įrodinėjama, kad *t_i* tipo junginiai asibiluojami anksčiau, negu *k_i*, visose kalbose.

⁶⁴ Plg. dar indoneziečių kalbos *tj*, *dj* (≈ *ć*, *dź*), pvz.: *tjari* 'ieškoti', *djandji* 'pažadas' (Алиева Н. Ф. и др. Грамматика индонезийского языка. – М., 1972, с. 34).

⁶⁵ Plg. Chomsky N., Halle M. The Sound Pattern of English. – New York–Evanston–London, 1968, p. 423 ff.; Чекман В. Н. Генезис и эволюция... , с. 23–24.

⁶⁶ Kitos fakultatyvinės realizacijos lentelėse nenurodomos ir nenagrinėjamos, nors nėra abejonės, kad jų yra buvę prieš kiekvieną lentelėje fiksuojamą mutaciją (plg. § 4.0.1 ir 48 išnašoje min. lit.).

⁶⁷ Apie spaudimą (*давление, отталкивание*) ir jo vaidmenį fonologinių sistemų raidoje žr. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. – М., 1960, с. 84–87.

Sistemos su \hat{c} , $\hat{d}\hat{z}$ susidarymas

α	1	2	3	4	5	6	7	8	ω
*t _i	⇒t'	t'	⇒ć	ć	⇒č'	č'	⇒ĉ	ĉ	ĉ
*k _i	k _i	⇒k	k	k	k	k	k	k	k
*s _i	s _i	s _i	s _i	s _i	→<s'>	s _i	s _i	⇒š	š
*š _i	š _i	š _i	š _i	⇒š'	š	⇒š	š	š	š

timos artikuliacijos priebalsiams *t', *d'. Iškilus defonologizacijos grėsmei⁶⁸, turėjo įvykti trečiasis pakitimas *t', *d' > *ć, *dž (3). Atsiradę palataliniai garsai sužadino ir kitų priebalsių palataciją – vietoj *š_i, *ž_i susiformuoja palataliniai *š', *ž' (4), sukėlę ir sąlygoję pakitimą *ć, *dž > *ĉ, *dž (5). Taip kalbos sistemoje pasirodo žvarbiosios afrikatos, kiek vėliau (maždaug 7 etape) kartu su *š', *ž' prisiderinusios prie š̂, ž̂, atsiradusių dėl pozicinės palatalizacijos (ji turėjo vykti maždaug tarp 5 ir 6 etapo). Tą prisiderinimą galėjo spartinti maždaug 5 etape pradėję rodytis *s_i, *z_i fakultatyviniai palataliniai variantai *ś, *ź, darę spaudimą artimos artikuliacijos priebalsiams *š', *ž'⁶⁹. Paskutinį pakitimą – *s_i, *z_i > š̂, ž̂ (8) – tiksliau lokalizuoti sunku, todėl lentelėje nurodyta jo santykinė chronologija yra visiškai sąlyginė: š̂, ž̂ galėjo atsirasti ir kartu su š̂, ž̂, nes, kaip minėta, tokiu atveju vis tiek būtų susiformavusios žvarbiosios afrikatos. Ypač realus atrodytų *s_i, *z_i virtimas į š̂, ž̂ šeštajame etape (t. y. ką tik atsiradus pozicinei palatalizacijai): paprasčiausia būtų manyti, kad, gresiant sutapimo pavojui, geriau skiriamų palatalizuotų artikuliacijų kryptimi kito ir *š', *ž', ir *s_i, *z_i, jau turėję palatalinių variantų.

4. 3. Sistemos su sargiosiomis afrikatomis (žr. 5 lent.) kurį laiką (1–3) greičiausiai bus evoliucionavusios tuo pačiu keliu, kaip ir ką tik apžvelgtos sistemos, dabar turinčios ĉ, dž̂. Skirtumas atsiranda ketvirtajame etape, kai susiformuoja ne

⁶⁸ Galimas dalykas, kad kur ne kur ta defonologizacija buvo įvykus; plg. tokius eventualius jos relikthus, kaip iščiūžėti 'išakyti' Mžk: iškiūžoti 't. p.' Krž, čiōbrinti 'lėtai eiti' Skd: kiōblinti 't. p.' Kal, čiuknà 'apkiautėlis' Šv: kiuknà 't. p.' Šts, čiūtinti Šts: kiūtinti, čiūžas 'grūdų nuosiautos' Žg: kiūžės 't. p.' Šts, sučiūžinti 'sugadinti' Ds: sukiūžinti 'sudaužyti' Vks, džiōgrinti 'nedailiai eiti' Lš: giōglinti 't. p.' Rs, džiugėti 'žvangėti' Rt: giūgyti 'trankyti' Šll ir t.t. (visi pavyzdžiai iš LKŽ II–V). Bet daugeliu atvejų šios ĉ: k, dž̂: ĝ pakaitos greičiausiai yra vietomis egzistavusios ir vėliau dėl stipresnių dialektų įtakos išnykusios *k̂, *ĝ (<*k_i, *g_i) afrikacijos pėdsakai, gal net išmirusiųjų baltų kalbų palikimas (nebūtinai kiekvienu atveju tiesioginis, nes dalis žodžių su k̂, ĝ gali būti hiperkorekcijos rezultatas).

⁶⁹ Tikriausiai *ś, *ź vienur kitur nesuspėjo nutolti nuo artėjančių *s_i, *z_i > *ś, *ź. Toks sutapimas galėjo duoti pradžią žagariškių šlekiavimui ir šiaip įvairioms ś: s tipo pakaitoms.

*ṣ̌, *ẓ̌, o *ṣ̌, *ẓ̌ (4). Tie palataliniai garsai negali būti stabilūs dėl kartkartėmis pradėjusių pasirodyti *ṣ̌, *ẓ̌ (<*ṣ̌i, *ẓ̌i), kurie kėlė rimtą *ṣ̌ ir *ṣ̌, *ẓ̌ ir *ẓ̌ sutapimo grėsmę⁷⁰. Dėl to *ṣ̌, *ẓ̌ virsta palatalizuotais ṣ̌, ẓ̌ (5). Ši kitimą parėmė maždaug tuo pačiu metu ar kiek vėliau prasidėjusi pozicinė palatalizacija, todėl palatalizuoti sargieji priebalsiai gerai įsitvirtino sistemoje. Naujieji ṣ̌, ẓ̌ pritraukia⁷¹ likusias izoliuotas palatalines afrikatas – jos irgi virsta palatalizuotais sargiaisiais priebalsiais ĉ, đẓ̌ (6). Po šios mutacijos *ṣ̌i, *ẓ̌i (→ <ṣ̌>, <ẓ̌>), prisitaiko prie kitų mikrosistemos narių ir pozicinę palatalizaciją patyrusių ṣ̌, ẓ̌ (8).

5 lentelė

Sistemos su ĉ, đẓ̌ susidarymas

α	1	2	3	4	5	6	7	8	ω
*ṭi	⇒t'	t'	⇒ć	ć	ć	⇒ĉ	ĉ	ĉ	ĉ
*ḳi	ḳi	⇒k̄	k̄	k̄	k̄	k̄	k̄	k̄	k̄
*ṣi	ṣi	ṣi	ṣi	⇒s'	⇒ṣ̌	ṣ̌	ṣ̌	ṣ̌	ṣ̌
*ṣ̌i	ṣ̌i	ṣ̌i	ṣ̌i	→<ṣ̌'>	ṣ̌i	ṣ̌i	⇒ṣ̌	⇒ṣ̌	ṣ̌

Pasakyti, kodėl *ṣi, *ẓ̌i pirmieji patyrė jotaciją, kaip sakoma, *hic et nunc*, žinoma, vargu ar kada bus įmanoma, bet vis dėlto šiokių tokių motyvų, remiančių kiek vėlyvesnės *ṣ̌i, *ẓ̌i palatacijos prielaidą, atrodo, yra. Pirmia, ankstyva sargių pučiamųjų priebalsių jotacija baltų dialektams nėra svetimas dalykas. Kaip jau užsiminta (žr. § 4.0.2), prūsų *ṣi > ṣ̌ (ar ṣ̌, pvz., *schuwikis* 'batsiuovys'⁷²) rodo, kad toje kalboje iš visų Ci junginių *ṣi patyrė jotaciją ir palataciją pats pirmasis ir kad to kitimo metu dar nebuvo pozicinės palatalizacijos. Antra, man rodos, negali būti atsitiktinis dalykas tai, kad žemaičių „dzūkai“ yra prie pat šnektų, neturinčių r : ř opozicijos šaknų skiemenyse (*krōkti* tipo atvejais, žr. § 4.0.2), ir kad pietiniai jų kaimynai yra švėkšniškiai, kurių š, ž prieš e tam tikrais atvejais ne tik nesuminkštėja, bet ir sukelia to balsio veliarizaciją, pvz.: *šār* 'šeria', *žàrà* 'žema'. Matyt, tame areale, kuriam priklauso dzūkuojantieji žemaičiai, alveolinės artikuliacijos priebalsiai sunkiau pasiduodavo jotacijai ir palatalizacijai negu kitose vietose. Netiesiogiai tą mintį lyg ir paremtų kurioms ne kurioms pietų aukštaičių šnektoms būdinga alveolinių liežuvio priešakinių priebalsių „depalatalizacija“: ji irgi gali būti vėlesnės atitinkamų junginių jotacijos indikatorius. Dviejose labai nutolusiose vietose pasikartojanti analogiška situacija, be abejo, turi šiokią tokią aiškinamąją galią.

⁷⁰ Ir ši galimybė kur ne kur galėjo būti realizuota (pavyzdžiui, švepliuojančiose pietų aukštaičių šnektose).

⁷¹ Apie pritraukimą (*притяжение*) žr. Мартине А. Указ. соч., с. 73.

⁷² Dėl galimų fonetinių *sch-* interpretacijų žr. Schmalstieg W. R. Op. cit., p. 120.

4.4. Žemaičių „dzūkų“ tarmėje padėtį gerokai komplikuoja tai, kad joje **tj*, **dĵ* (/ – *V^u*) refleksai yra dvejopi: *ĉ*-, *dĵ*- šaknų skiemenyse ir *-ĉ*-, *-dĵ*- galūnių bei priesagų skiemenyse. Jeigu tas dvejopumas neabejotinai būtų natūralios fonologinės raidos rezultatas, jį galėtume paaiškinti, priėmę prielaidą, kad jotacija tose skirtingose pozicijose yra vykusį ne vienu metu ir ne ta pačia tvarka. Morfologinė riba, ėjusi po **t'*, **d'* antruoju atveju, ir ypač **t'*, **d'* kaita su giminiškais *t*, *d* prieš judriąsias morfemas (galūnes ir priesagas) galėjo kuriam laikui pristabdyti jotacijos procesą, be kliūčių vykusį tautomorfeminiuose šaknų skiemenyse. Dėl to raida galėjo suskilti į dvi beveik savarankiškas palatacijas: pirmąją, vykusią šaknų skiemenyse pagal pirmąjį modelį, ir antrąją, vykusią kaitmeniniuose skiemenyse pagal antrąjį modelį. Tokia raida atrodytų visai įmanoma, nes skirtingu laiku vykusį tų pačių garsų palatacija ir afrikacija dažniausiai duoda skirtingus rezultatus (plg. slavų pirmąją ir antrąją *k*, *g* palatalizaciją ar dvejopus suminkštėjusi lot. *k* refleksus prancūzų kalboje⁷³). Tai, kad žodžio pradžioje ir žodžio gale bei viduryje *tj* tipo junginiai gali skirtingai evoliucionuoti, gražiai rodo anglų kalba, kurioje tas junginys vidiniuose ir galiniuose skiemenyse prieš užpakalinius balsius yra patyręs afrikaciją, o žodžio pradžioje išlikęs nepakeistas, plg.: [^lkʌlĉə] *culture* ‘kultūra’: (^ltju:n) *tune* ‘gaida’⁷⁴. Netiesiogiai tokią galimybę rodytų ir dvejopi **pĵ*, **bĵ* refleksai daugelyje lietuvių kalbos tarmių⁷⁵. Bet šis aiškinimas vargu ar reikalingas, nes *ĉ*-, *dĵ*- – beveik be mažiausios abejonės yra pakeitę ankstesnius *ĉ*-, *dĵ*- – tai visai aiškiai matyti iš reliktiniorieveiksmio *cə* ‘čia’.

Viena iš svarbiausių *ĉ*-, *dĵ*- pakeitimo žvarbiosiomis afrikatomis priežasčių bei sąlygų tikriausiai buvo gausūs skoliniai su žvarbiosiomis afrikatomis. Tačiau esu tvirtai įsitikinęs, kad ne tik *ĉ*-, *dĵ*- išstūmimas, bet ir skolinių įsisavinimas su *ĉ*-, *dĵ*- būtų buvęs negalimas, jeigu fonologinėje sistemoje nebūtų susidarę sąlygų, palankių tam išstūmimui ir tai adaptacijai, kitaip tariant, – jeigu tai sistemai *ĉ*-, *dĵ*- būtų buvę visiškai svetimi ir, svarbiausia, nereikalingi.

Iš tikrųjų kaip tik *ĉ*, *dĵ* nebuvimas ardė fonologinės sistemos pusiausvyrą. Mat po to, kai susiformavo *ĉ*, *dĵ* ir baigėsi išnagrinėtieji jotacijos ir palatalizacijos procesai, tarmėje egzistavo sargiųjų ir žvarbiųjų pučiamųjų priebalsių koreliacija, bet giminiškos tiems priebalsiams afrikatos buvo tiktai sargiosios. Taigi *ĉ*, *dĵ* tipo artikuliacijos sudarė tuščiuosius langelius (*ŝ* : *ŝ*=*ž* : *ž*=*ĉ* : □ = *dĵ* : □), kurie ypač išryškėjo ir pasidarė neparankūs tada, kai dėl kontrakcijos ir kitų priežasčių atsirado *č* (ir *dž*?) tokiuose žodžiuose, kaip *gōčōs* ‘gudragalvis’ ir kt.

⁷³ Plg. Доза А. История французского языка. – М., 1956, с. 52–53.

⁷⁴ Ильиш Б. А. История английского языка. – М., 1958, с. 310.

⁷⁵ Pagrindinę šio aiškinimo schemą man pasiūlė filologijos mokslų kandidatas V. Čekmanas, su kuriuo buvo detaliai apsvaistytos visos galimos dvejopų afrikatų diachroninės interpretacijos.

Pirmasis žingsnis tuščiųjų langelių užpildymo kryptimi buvo progresyvinė kontaktinė asimiliacija $\hat{c} \rightarrow \hat{c}/\hat{s} -$, suformavus žvarbiąsias afrikatas kaip sargiųjų alofonus ir sutvirtinus afrikatų ir pučiamųjų priebalsių koreliaciją, padarius ją visiškai realią. Antras, – manyčiau, lemiamas – įvykis šioje raidoje turėjo būti distancinė asimiliacija $\hat{c}, \hat{d}\hat{z} > \hat{c}, \hat{d}\hat{z}$ prieš tolesnio skiemens žvarbiuosius priebalsius: $*\hat{c}auškietę > \hat{c}auškietę, *cūženietę > cūženietę, *cōrkšlis > cōrkšlis$ ir t. t. Tas pakitimas iš esmės buvo tikrai visoms lietuvių kalbos tarmėms būdingos distancinės asimiliacijos $S...Š > Š...Š$ veikimo sferos išplėtimas ir apibendrinimas (plg.: $\hat{s}aižūs < *saižūs, \hat{s}eši < *seši, \hat{s}ėšuras < *sėšuras, \hat{s}maigštis < *smaigštis$ ⁷⁶ ir dzūkuojančiųjų aukštaičių $\hat{c}iřštas < *ciřštas, \hat{d}ziřžas < *dziřžas$ ⁷⁷); ypač ši asimiliacija stipri žemaičių tarmėje⁷⁸.

Tokia asimiliacija negalėjo iš karto būti visai nuosekli ir reguliari, – be abejo, ji iš pradžių sužadino žodžio pradžioje ilgokai užtrukusius svyravimus $\hat{c} \rightarrow \langle \hat{c} \rangle / \# -$. Nekontaktiniai svyravimo motyvai niekada nebūna tokie akivaizdūs kaip kontaktiniai, todėl tie svyravimai plisdami vienur kitur galėjo būti reinterpretuoti kaip nekontekstinė fakultatyvinė kaita, t. y. kaip galimybė vartoti $\hat{c}-, \hat{d}\hat{z}-$ vietoj kiekvieno $\hat{c}-, \hat{d}\hat{z}-$, – vadinasi, ir $\hat{c}iupti, \hat{d}ziauti$ tipo žodžiuose. Kaip katalizatorius čia pasitaravo skoliniai iš kitų kalbų ir šnektų, kuriuose $\hat{c}-, \hat{d}\hat{z}-$ buvo pastovūs, – jie galų gale ir nulėmė atsiradusių žvarbiųjų afrikatų stabilizaciją žodžio pradžioje. Tuo būdu tuštieji langeliai buvo užpildyti, ir afrikatos, iki tol buvusios tik fonemų $/\hat{t}/, /d/$ alofonai, virto savarankiškais fonemomis⁷⁹. Bet sistemos prieštaravimų tai nepašalino, nes po šių pakitimų išnyko fonemos $/\hat{t}/, /d/$, ir afrikatų funkcija ėmė prieštarauti jų vietai fonologinėje sistemoje (žr. § 3).

Sargiōsios afrikatos išlikimas deiktiniame žodyje $c\hat{a}$ ‘čia’ nesunkiai suprantamas – pakanka prisiminti analogišką funkciją atliekantį rusų kalbos įvardį $\hat{a}mom$ ‘šitas’, kuriame fonema $/e/$ užima visai unikalią padėtį, arba anglų kalbos $that, the, there$, kur tokioje anomališkoje pozicijoje yra priebalsis $[ð]$.

4.5. Svarbiausias funkcinis motyvas, leidęs įsitvirtinti dvejojoms afrikatoms, buvo jų atliekama delimitatyvinė funkcija: žvarbiosios afrikatos tapo žodžių pradžios signalu, o sargiosios – negatyviu delimitatyviniu ženklu, rodančiu, kad jas turintis skiemuo užima šaknies atžvilgiu postpozicinę padėtį. Dzūkuojantiems žemaičiams tokie pagalbiniai delimitatyviniai signalai buvo labai pravartūs, nes čia nėra

⁷⁶ Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg – Göttingen, 1962, Bd. 2, S. 957, 967, 977 ff.

⁷⁷ Daugiau pavyzdžių žr. Zinkevičius Z. LD, p. 171.

⁷⁸ Plg. Urbutis V. Kelios baltų kalbų svogūno ir česnako pavadinimų aiškinimo smulkmenos. – Kalbotyra, 1960, t. 2, p. 211.

⁷⁹ Iki tol visi skoliniai su t', d' tipo garsais prieš užpakalinius balsius turėjo patirti automatišką afrikaciją. Todėl K. Būgos (RR, t. 3, p. 98) iš slavizmų nustatytas afrikatų atsiradimo terminas *post quem* fonetiniu požiūriu negali būti teisingas (pvz., mūsų *Pùtinas* baltarusių kalboje ir dabar pasidaro *Пўцїнас*, nors joje $t'(i)$ yra patyręs afrikaciją jau prieš keletą šimtmečių).

nei ryškios balsių asimiliacijos⁸⁰, nei stabilaus atitrauktinio kirčio⁸¹ – visų svarbiausių kulminatyvinių ir delimitatyvinių signalų, funkcionuojančių kitose šiaurės žemaičių šnektose. Pagausėjus skolinių, kurie nepaiso autentiškiems žodžiams būdingos afrikatų distribucijos, delimitatyvinė \hat{c} -, $\hat{d}\hat{z}$ - ir $-\hat{c}$ -, $-\hat{d}\hat{z}$ - funkcija visai susilpnėjo, ir dvejoja afrikatų „realizacija“ neteko reikšmės. Kaip ir kiekvienas kitas funkcijos netekęs reiškinys, dvejos afrikatos nebegalėjo atsilaikyti prieš kitų tarmių spaudimą, todėl šiuo metu dzūkavimas ir gyvena paskutines dienas. Ypač sparčiai jis nyko ir nyksta vakariniame tarmės pakraštyje, kur kaitmeniniuose skiemenyse pajūrio žemaičių pavyzdžiu vietoj $-\hat{c}$ -, $-\hat{d}\hat{z}$ - įvedami $-\hat{t}$ -, $-\hat{d}$ -. Ši savotiška regresija buvo ir tebėra labai perspektyvi, nes ji ne tik pašalina minėtus (§ 3) sistemos prieštaravimus, bet ir radikaliai suprastina bei normalizuoja morfonologinę sistemą, išsaugodama $*t_i$, $*d_i$ kontinuantų delimitatyvinę funkciją: \hat{c} -, $\hat{d}\hat{z}$ -, kaip ir anksčiau, lieka žodžio pradžios signalai, o $-\hat{t}$ -, $-\hat{d}$ - perima iš ankstesniųjų $-\hat{c}$ -, $-\hat{d}\hat{z}$ - negatyvių delimitatyvinių ženklų vaidmenį. Didelės reikšmės šioje raidoje turėjo ir turi afrikatų retumas, be galo menkas jų funkcinis krūvis (plg. § 1.5), ryškiai kontrastuojantis dideliame funkciškai nepanaudojamų priebalsių \hat{t} , \hat{d} dažnumui.

5.1. Žemaičių dzūkavimo ir jo raidos analizė gerokai sutvirtina anksčiau labai atsargiai suformuluotą hipotetinę mintį, kad pajūrio žemaičių branduolį sudarančios vakarinės šiaurės žemaičių šnektos seniau yra dzūkavusios⁸². Jau vien tai, kad pajūriškių $-\hat{t}$ -, $-\hat{d}$ - ir „dzūku“ $-\hat{c}$ -, $-\hat{d}\hat{z}$ - distribucija prieš užpakalinius balsius beveik idealiai sutampa, yra pakankamai sviri tos hipotezės verifikacija. Bet ypač ją sustiprina (be anksčiau minėtų 1759 m. „Ziwato“ formų *qntzdieje = ondzdieje* ‘uždėjo’ 196, 16, *antzdieje* ‘t. p.’ 205, 14, *qntzdietum = ondzdietetum* ‘uždėtų’ 281, 12, *antzgymyma = ondzgemema* ‘užgimimo’ 17, 11) aukščiau (§ 1.4) aprašytas fakultatyvinis galinių $-\hat{c}Vs$ tipo junginių virtimas į $t\hat{s}^{(V)}$ tipo junginius, arba, kitaip sakant, fakultatyvinė $-\hat{c}Vs$: $-\hat{t}Vs$ junginių neutralizacija greito tempo kalboje. Kol $-\hat{c}$ -, $-\hat{d}\hat{z}$ - dar galėjo eiti prieš $-\hat{æ}$ (ar $-\hat{e}$) ($<-\hat{i}\hat{a}$), dėl tos neutralizacijos *allegro* stiliuje $-\hat{t}es$ ir $-\hat{c}es$ (pvz., *kātēs* ir *pācēs*) tipo junginiai neretai sutapdavo – tas sutapimas kur ne kur turėjo sukelti svyravimų ir *lento* stiliuje. Atsiradus tokiems $\hat{t} \rightarrow \langle \hat{c} \rangle$ tipo svyravimams, kaip $-\hat{t}V(s)$ junginio realizacija galėjo būti kartkartėmis suvoktas ir kurių ne kurių formų „alegrinis“ $-\hat{t}\hat{s}^{(u)}$ (*pācūs* \rightarrow $\langle pāt\hat{s}^{(u)} \rangle$ \rightarrow *pāfūs*) bei išorės sandhyje pasitaikantis $-\hat{t}^{(V)}$ ($\leftarrow \hat{c}V / - \#S$, pvz., *mēd^{(u)}* *susēkapūo* = *mēdžu susēkapūo*). Šiaurinėse šnektose, ir dabar pasižyminčiose greitesniu kalbėjimo tempu, negu pietinės (t. y. dzūkuojančiosios) šnektos⁸³, tokių sutapimų ir svyravimų turė-

⁸⁰ Čia pastebimi tik tam tikri balsių asimiliacijos rudimentai nekirčiuotuose skiemenyse. Jie labai nestabilūs ir neryškūs, todėl negali būti patikimi delimitatyviniai ženklai.

⁸¹ Plg. Rokaitė B., Vitkauskas V. Apie vieną kirčio neatitraukimo atvejį šiaurės vakarų dūnininkų ir pietvakarių dūnininkų tarmėse. – LKK, 1967, t. 9, p. 147–149.

⁸² Žr. Baltistica, 1972, t. 8 (2), p. 190. Norėčiau ištaisyti vieną to straipsnio netikslumą. Jame (p. 174, 5 išn.) buvo teigiama, kad pajūriškių vakarinėse šnektose nesą *tī.čūoms*, *pakāf-čōu* tipo afrikatinių formų. Vėlesni stebėjimai parodė, kad XIX a. gimę kalnališkiai, grūslaukiškiai ir laukžemiškiai daug dažniau sako *tīčūoms*, negu *tīfūoms*, nors vardažodžių paradigmosse vartoja tik pastovius $-\hat{t}$ -, $-\hat{d}$ -.

⁸³ Labai lėtas kalbėjimo tempas krinta į akis visiems, vos susidūrus su Endriejavo ar Veiviržėnų šnektų atstovais. Iš dalies tai buvo matyti ir iš instrumentinių šiaurės žemaičių balsių kiekybės tyrinėjimų: endriejaviškio diktoriaus ilgieji balsiai buvo maždaug 1,5–2 kar-

jo būti žymiai daugiau. Atsitiktinai vienoje kitoje jų formoje stabilizavęsi ir analogijos remiami *-f-*, *-d-* užėmė iki tol egzistavusius tuščiuosius langelius (plg. $k : \hat{k} = g : \hat{g} = t : \square = d : \square$)⁸⁴, kuriuos užpildyti ypač skatino dėl pozicinės palatalizacijos atsiradę labai dažni minkštieji fonemų *|t|*, *|d|* alofonai⁸⁵. Kadangi afrikatų padėtis kaitmeniniuose skiemenyse nebuvo tvirta, jų išstūmimas ir *f*, *d* įsigalėjimas dabar priklausė jau tik nuo laiko ir ekstralingvistinių faktorių⁸⁶.

5.2. Naūjosios fonemos *|f|*, *|d|*, pirmiausia, matyt, įsitvirtinusios šiaurinėse dzūkuojančiose šnektose, ėmė sparčiai plisti į rytus – plinta jos ir šiame šimtmetyje. Geriausias pavyzdys čia būtų Alsėdžių šnektą, kuri dabar priklauso pajūriškiams, nors J. Jablonskio laikais tebeturėjo tvarkingą *-t-* : *-č-*, *-d-* : *-dž-* kaitą⁸⁷. Kaitos nykimas pastebimas ir gana toli į rytus nuo tradicinės pajūrio žemaičių ribos. Šiuo metu jau gana plačiai (vienur reguliariai, kitur fakultatyviai) *f*, *d* išstumia afrikatas veiksmažodžių pirmajame asmenyje, plg.: *mafāu*, *paglūošfāu*, *šėlfāu*, *usspāudfāu* Trk, *nabmafāu*, *skafāu* Nv, Vks, *nėšufāu* Akm, *mafāu* Kv; pagal veiksmažodžių asmenuojamąsias formas jų ima rasti ir tokiose dalyvių formose, kaip *apsiriedusi* Trk, Vks, Žr, *māfusi* Nv, Lpl (morfologinė motyvacija) ir aukštesniojo laipsnio prievoksmiuose, pvz.: *ōkšfāu* Nv, Trk, *stāfāu* Trk, Lpl (fonetinė motyvacija, plg. *ā[š] stafāu*). Neretai beafrikatės formos pavartojamos netradiciniuose, neseniai į tarmę patekusiųose žodžiuose, pvz.: *givėnviefu* Nv, Trk, Klk, *eilierašfūs* Trk, *pāprūofūs* Trk, Vks, *kulkūosvāidūs* Trk, Akm, *l'ėkšfū* Lc, *vūokifūs* Nv, Trk, Vks, Žr, Akm; čia, be abejo, priklauso ir neseniai atsikėlusiu žmonių pavardės, pvz.: *lakštōfōu* 'Lakštučiui', *sū-lakštōfō* Trk (*Lakštūtis* – tirkšliškiams nauja pavardė), taip pat pajūrio žemaičių vietovardžiai, vartojami kaimyninėse vidurio žemaičių šnektose, plg.: *alsiedū*, *alsiedūs*, *alsiedūsė*, bet *miedžu*, *mėdžūs*, *mėdžūsė* Lpl. Kitais atvejais *f*, *d* daug retesni, bet vis dėlto viename kitame žodyje esu jų nugirdęs net Švėkšnos, Kvedarnos ir Vegerių apylinkėse. Pačiu pajūriškių ploto paribiu (Pikeliuose, Žemalėje, Gadūnave, Kantaučiuose) beafrikačių formų pasakoma taip dažnai, kad ne kartą net yra kilę abejonų, ar tas šnektas nereikėtų priskirti pajūrio žemaičiams. Vis dėlto yra šioks toks kriterijus, leidžias jas atskirti nuo tikrųjų pajūriškių: jose seniausieji informantai dažniausiai vartoja reguliarias (ar bent jau reguliariesnes) afrikatas, o beafrikatės formas dažniau pasako jaunesni žmonės. Iš to aiškiai matyti, kad afrikatų nykimą šiuo metu skatina hiperkorekcija „iš apačios“, atsiradusi dėl bendrinės kalbos poveikio. Kadangi tokie atsitiktiniai apsirikimai, kai *mėdžė*, *svėčė* (vietoj *mėdė*, *svėtė* 'medžiai, svečiai') labai pajuokiami, tarmėje atsiranda tendencija savisaugos sumetimais vengti kaitmeninių afrikatų apskritai – net ir ten, kur tradicinė tarmė yra jas išlaikiusi (kitais tariant, linkstama apibendrinti santykį bk. *č* = žem. *f*). Tuo būdu vyksta lyg ir savotiška tarmės poliarizacija bendrinės kalbos atžvilgiu⁸⁸, kuri, matyt, išsilaikys tol, kol tarmė jos vartotojų bus traktuojama kaip tam tikra pozityvi vertybė.

tus ilgesni, negu kitų kretingiškių tarmės atstovų, nors jo buvo specialiai prašoma kalbėti kaip galima greičiau.

⁸⁴ Plg. šio str. 43 išnašą.

⁸⁵ Plg. dar Zinkevičius Z. Apie *č*, *dž* || *t*, *d* kaitą šiaurės panevėžiškių vardažodžių paradigmoje. – Kalbotyra, 1975, t. 26 (1), p. 85. Man atrodo, kad ir čia raidą nulėmė analogiška neutralizacija greitajame kalbėjimo stiliuje (gal kartu su straipsnyje minimais faktoriais).

⁸⁶ Pavyzdžiui, dzūkavimui užsikonservuoti Endriejavo ir Veiviržėnų apylinkėse, be abejo, bus padėję tai, kad caro laikais jos priklausė kraštutinei Raseinių apskrities periferijai.

⁸⁷ Žr. Kalbotyra, 1978, t. 29 (1), p. 25.

⁸⁸ Plg. Vitkauskas V. „P+ [s]+V+s“ tipo sangražiniai veiksmažodžiai rytinėse žemaičių šnektose. – LKK, 1978, t. 18, p. 171 tt.

6. Kadangi straipsnis išėjo gana ilgas, norėčiau glaustai pakartoti svarbesnius jo teiginius.

1. Dzūkujančiųjų žemaičių šnektose sargiosios afrikatos vartojamos (vietoj **tj*, **dj*) tiktai priesagų ir galūnių skiemenyse prieš dabartinius užpakalinius balsius. Prieš visiškai supriešakėjusį *-ę* (*-*iā*) yra apibendrinti *t̃*, *d̃*, o prieš užpakalinius balsius šaknų skiemenyse vartojamos žvarbiosios afrikatos.

2. Dzūkavimas susiformavo tose šnektose, kuriose junginių **s̃j*, **z̃j* jotacija ir palatalizacija įvyko anksčiau, negu **šj*, **žj* jotacija: jų tarpinės palatalinės afrikatos **č*, **dž* (*<*t'*, **d' <*tj*, **dj*) prisiderino prie **ś*, **ź* (*<*sj*, **zj*) ir toliau evoliucionavo kartu su jais.

3. Žvarbiosios afrikatos šaknų skiemenyse yra naujai įvestos pagal modelį, susiformavusį dėl distancinės asimiliacijos prieš tolesnio skiemens žvarbiuosius pučiamuosius priebalsius (t. y. $\hat{C} \dots \check{S} \rightarrow \check{C} \dots \check{S}$). Prie to įvedimo bus prisidėję žodžiai su žvarbiosiomis afrikatomis, atėję iš kitų kalbų ir šnektų. Įsitvirtinti tokiai afrikatų distribucijai padėjo jos atliekama delimitatyvinė funkcija.

4. Dzūkujančiosioms šnektoms anksčiau turėjo priklausyti ir tos šiaurės žemaičių šnektos, kuriose formavosi pajūrio žemaičių ypatybė (kaitos *t̃* : *č̃*, *d̃* : *dž̃* nebuvimas). Vienas svarbiausių impulsų, sukėlusį tokią morfonologinę raidą, buvo *-tVs* : *-čVs* opozicijos neutralizacija *allegro* stiliaus kalboje, pastebima ir dabartinėje žemaičių „dzūkų“ tarmėje⁸⁹.

ЖЕМАЙТСКОЕ ДЗУКАНЬЕ (СВИСТЯЩАЯ АФФРИКАЦИЯ): СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ИСТОРИЯ

Резюме

На юго-западной окраине северожемайтского поднаречия литовского языка (между населенными пунктами Гаргждай—Эндревас—Юдренай—Вейвирженай) в некоторых деревнях до настоящего времени сохранилось так называемое дзуканье — свистящая аффрикация общебалтийских сочетаний **tj*, **dj* в неначальных слогах, напр.: род. п. мн. ч. *jāučiu* „волов, быков“, *gā : džūn* „петухов“. В начальных же слогах исконных слов произносятся „общежемайтские“ шипящие *-č-*, *-dž-* (*<*tj*, **dj*), напр.: *čopte* „хватать“, *džāukštos* „радость“; свистящая аффриката отмечена только в наречии *сә* „здесь, тут“.

Дзуканье, по всей вероятности, развилось в тех говорах, в которых йотация и палатализация сочетаний **sj*, **zj* произошла раньше, чем йотация сочетаний **šj*, **žj*. Палатальные аф-

⁸⁹ Širdingai dėkoju savo svarbiausiam informantui Stanislovui Stankui ir puikių patarimų davusiam geram šios tarmės žinovui filologijos mokslų kandidatui Vytautui Vitkauskui, taip pat buvusiomis savo studentėms Reginai Kubiliūtei-Kliukienei ir Genei Ručinskaitei-Kačiuškienei, daug man padėjusioms 1974 m. dialektologinėje ekspedicijoje. Ypač jaučiuosi dėkingas ir skolingas minskičiui filologijos mokslų kandidatui Valerijui Čekmanui, kuris dalykiškomis kritinėmis pastabomis dėl ankstesnės diachroninės dzūkavimo interpretacijos ir įžvalgiais konstruktyviais pasiūlymais paskatino ieškoti naujo sprendimo ir padėjo jį rasti.

ффрикаты *č, *dž (восходящие к *t' *dī < *tī, *dī) в этих говорах приспособились по месту образования к щелевым *ś, *ž < *sī, *zī и развивались совместно с ними в направлении современных палатализованных свистящих артикуляций. Важную роль в этом процессе сыграла позиционная палатализация согласных перед некоторыми гласными переднего ряда. Перед -e, появившимся после полной девеляризации безударного -*iā, свистящие аффрикаты были вытеснены простыми смычными -t-, -d- в результате обобщения морфонологического правила, разрешавшего появление -č-, -dž- только перед гласными заднего ряда.

Шипящие аффрикаты в начальных слогах представляют собой нововведение: обобщение модели, появившейся в результате факультативной ассимиляции типа Ć ... Š → <Č> ... Š. В этом процессе значительную роль сыграли заимствования с начальными шипящими аффрикатами.

По-видимому, к дзукающим говорам восходят и доминирующие (т.е. крайне западные) говоры так называемых приморских жемайтов.

BALTISTICA XVI (1) 1980

Е. Р. НАМР

nāmas, namiē

I have outlined (*Lingua Posnaniensis* 20, 1977, 11 footnote 4) the paradigm of the IE root noun *dom- 'nuclear family' that led, through the zero-grade instances in *dm- > *nm-, to the observed initial n-. For the phonetics of early Baltic it is worth making a further observation that goes beyond a simple assimilation to the nasal articulation of m. Placed in the Baltic context, we see that this *d- > n- was aided by the articulatory proximity that permitted *ʔn- > d- seen in *devyni* and *debesis*, which I have discussed in the Chicago Linguistic Society Book of Squibs (1977), p. 46-48.

I propose, therefore, that in the passage of *dēms (gen. sg.) → *dmós > *nmés etc. there may have been an interstage *[ʔnmés].